

Pankowska, Dorota

Spółeczne role płciowe i ich przemiany

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Socjologia Wychowania 15 (360), 209-217

2003

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Zakład Pedagogicznego Kształcenia Nauczycieli*

Dorota Pankowska

SPOŁECZNE ROLE PŁCIOWE I ICH PRZEMIANY

Podejmowanie jakiegokolwiek dyskursu dotyczącego społecznego funkcjonowania kobiet i mężczyzn nie może się obejść bez odniesień do kategorii ról społecznych. Każde społeczeństwo, organizując się i rozwijając, bierze pod uwagę ten podstawowy, kategoryalny, wynikający z biologicznego zróżnicowania podział swoich członków, tworząc tym samym system ról płciowych. Określa on odmienną oczekiwań co do roli kobiet i mężczyzn w społeczeństwie, przypisywanych im zadań, cech osobowościowych i kryteriów ich wartościowania (zob. Chetwynd, Oonagh 1978, s. 1–2). W zdecydowanej większości społeczeństw system ten opiera się, według S. Bem (2000, s. 15–17), na trzech zasadniczych pryzmatach: esencjalizmu biologicznego (upatrywanie różnic w osobowościach i zadaniach życiowych kobiet i mężczyzn w zdeterminowaniu biologicznym), polaryzacji rodzaju (podkreślanie różnicy płci społeczno-kulturowej jako naczelną zasady organizującej życie społeczne w danej kulturze i tworzenie nierozzerwalnego związku między płcią a niemal każdym aspektem życia społecznego) i androcentryzmu (zarówno wyższe wartościowanie tego co „męskie” w porównaniu z tym, co „kobiecy”, jak i definiowanie mężczyzn i męskiego doświadczenia jako neutralnej normy i standardu – uniwersalnego wymiaru człowieczeństwa, a kobiet i kobiecego doświadczenia jako odchylenie od tej normy, w kategoriach „inności”).

Dzieje się tak mimo wyraźnych zmian, jakie zaszły w warunkach życia ludzi (cywilizacyjnych i społeczno-kulturowych) na przestrzeni ostatniego stulecia. Tradycyjne stereotypy płci, utrwalone przez tradycję, religię i częściowo naukę, choć mało adekwatne do rzeczywistości i realizowanych na co dzień wzorów kultury, nadal są jednym z wyznaczników postrzegania świata przez ludzi. A wszelkie próby kwestionowania ich zasadności, szczególnie widoczne w orientacjach feministycznych, spotykają się z oporem, a nawet atakiem. Rodzi się pytanie, czy możli-

we jest przełamanie tych schematów myślenia i przekonstruowanie treści ról społecznych tak, aby system ról płciowych elastycznie reagował na zmiany zachodzące w rzeczywistości społecznej.

STAŁOŚĆ I ZMIANA W TEORIACH SOCJOLOGICZNYCH

Spółeczeństwa wytwarzają swą kulturę i instytucje po to, aby zachować ciągłość i stabilność. Jednak – jak pisze R. Linton (1975, s. 49) – jeśli społeczeństwo trwa wystarczająco długo i przechodzi zmienne koleje losu, może dojść w jego ramach do głębokich przekształceń wzorów kultury. Teorie socjologiczne podkreślają różne uwarunkowania zmian społecznych, rozumianych jako odrzucanie jednych, a zyskiwanie innych elementów kultury. W świetle tradycyjnej teorii R. Lintona, struktura społeczna wydaje się dość trwała i niepodatna na zmiany, choć nie są one niemożliwe, skoro jej twórca pisze (Linton 1975, s. 163): „Kultura może zmuszać nietypową jednostkę do przestrzegania form zachowania, które są dla niej odrażające, ale jeśli zachowanie takie jest odstręczające dla większości członków społeczeństwa, to kultura musi ustąpić”. W przypadku teorii T. Parsonsa (1969, s. 44–77; 1972, s. 53 i in.) dochodzi jeszcze aspekt normatywny, który powoduje, że zmianę społeczną (a więc odejście od istniejących ról i norm społecznych) traktuje się nie tylko w kategorii naturalnego rozwoju, ale i moralności, co może prowadzić do ostrej walki na gruncie wartości i światopoglądów i komplikować transformację wzorców kulturowych. Obecnie w Polsce, w odniesieniu do systemu ról płciowych, wyraźnie widać taką walkę wśród zwolenników różnych orientacji politycznych, zwłaszcza przy okazji podejmowania problemów związanych z rolą i prawami kobiet (aborcja, równy status kobiet i mężczyzn, urlopy macierzyńskie i wychowawcze itp.).

Z kolei teorie interakcjonistyczne (zob. Hałas 1987, Turner 1985), z założenia uwzględniające zmienność zachowań, przemiany społeczne traktują jako naturalny składnik życia. W skrajnym interakcjonizmie uderza incydentalność życia społecznego i zdeterminowanie ludzkich działań przez sytuację. Można by zatem wyciągnąć wniosek, że problem transformacji treści ról płciowych jest czymś naturalnym i łatwym, że stereotypy nie powinny odgrywać szczególnej roli przy wzajemnym postrzeganiu się przez ludzi. A jednak tak nie jest. Wydaje się, że przedstawiciele tej orientacji przeceniają plastyczność psychiki człowieka oraz znaczenie samoświadomości i autorefleksji w funkcjonowaniu społecznym ludzi. Zarówno dotychczasowy dorobek wiedzy psychologicznej, jak i potoczne obserwacje ludzkich zachowań wskazują na duży w nich udział zachowań nierefleksyjnych, nawykowych, a także na ograniczenia poznawcze w sytuacjach wywołujących silne emocje oraz wpływ poczucia własnej tożsamości na percepcję siebie i innych. Wreszcie, badania interakcjonistów i ich twierdzenia wydają się bardziej przydatne do analiz mikrospołecznych – konkretnych interakcji międzyludzkich czy funkcjonowania małych grup. Mniej przydatne są w rozważaniach dotyczących płaszczyzny

makrospołecznej, a w tej płaszczyźnie również, a może przede wszystkim należy rozpatrywać role płciowe.

Socjologowie wiedzy, wychodząc z założenia, że obiektywność społecznego świata jest pochodzenia ludzkiego i wynika ze społecznego zasobu wiedzy przekazywanej w procesie socjalizacji, możliwość zmiany istniejącego porządku wiąże ze zmianami zachodzącymi w świadomości społecznej. Typizacje stanowią ważny składnik wiedzy jednostki – jej poglądów, przekonań, ocen, uprzedzeń. Wchodząc w interakcje z innymi, jest ona wyposażona nie tylko w bliżej nieokreśloną „matrycę kulturową”, ale w dokładnie określone schematy kategorii osób kontaktujących się z nią i wzorów interakcji z nimi w konkretnych sytuacjach (Berger, Luckmann 1983, s. 121–126 i in.). Typizacje odnoszące się do ról płciowych i wzorców męskości i kobiecości jako wszechobecne w świadomości jednostki od wczesnego dzieciństwa, są szczególnie silnie zakorzenione. Stąd powszechność nawykowych zachowań wobec przedstawicieli własnej i innej płci, jak też tendencja do oceny innych, i siebie jako przystających lub nieprzystających do określonego typu.

Z drugiej strony mechanizm typizacji może tłumaczyć fakt zmiany poglądów i schematów płciowych w zależności od osobistych doświadczeń. Jeśli w swojej biografii pod wpływem znaczących osób jednostka uwewnętrzniła inną definicję „typu” kobiety i mężczyzny oraz ról odpowiednich dla nich, bądź w osobistych kontaktach często spotykała ludzi odbiegających od powszechnego rozumienia męskiej lub kobiecej typizacji, może uznać tę konkurencyjną definicję typu za normę. W miarę zaś upowszechniania się takich konkurencyjnych definicji typów, co jest charakterystyczne dla społeczeństw pluralistycznych, społeczna wiedza potoczna w tym zakresie również może ulec modyfikacji. Wydaje się, że obecnie jesteśmy świadkami i uczestnikami takiej zmiany typizacji płci. Problem typizacji polega więc nie tyle na jej istnieniu w świadomości ludzi, ale na treściach, jakie przypisuje się poszczególnym obiektom czy kategoriom ludzi. Może ona być bowiem zarówno źródłem uprzedzeń i dyskryminacji, jak i humanizacji stosunków społecznych.

PRZEMIANY SPOŁECZNYCH RÓL PŁCIOWYCH

Istniejące uprawomocnienia obecnego systemu ról płciowych (m.in. religijne) działają hamująco na przekształcanie zasobu wiedzy społecznej i porządku instytucjonalnego, jednak w szczególnych warunkach możliwe jest przekroczenie tych ograniczeń. Według Bergera i Luckmanna stałości sprzyja proces reifikacji, zmianie zaś proces dereifikacji, który pozwala na przewartościowanie i przekształcenie społecznej definicji rzeczywistości. Okolicznościami zachęcającymi do dereifikacji są: *ogólne załamanie porządku instytucjonalnego, kontakt między różnymi społeczeństwami, istnienie marginesu społecznego* (Berger, Luckmann 1983, s. 106–112, 148–150).

Jeśli teorię tę odniesiemy do systemu ról płciowych, to okaże się, że obecnie zaistniały okoliczności, dzięki którym został zapoczątkowany proces zmiany spo-

łecznego zasobu wiedzy na temat kobiecych i męskich ról. Dziewiętnastowieczna rewolucja przemysłowa i dwudziestowieczna naukowo-techniczna oraz intensywne przemiany polityczne w różnych społeczeństwach nie tylko zaburzyły tradycyjny porządek instytucjonalny, ale też doprowadziły do większej złożoności społecznego życia i wzrostu świadomości człowieka. Postmodernizm, kierunek, który zrobił karierę w ostatnich dekadach XX wieku, jest chyba najpełniejszym wyrazem pluralizmu w sferze społecznej świadomości. Ponadto, nigdy nie było tak intensywnych jak obecnie kontaktów międzykulturowych: mass media, Internet i powszechność ruchów migracyjnych stworzyły warunki nie tylko do poznawania, ale i przenikania się różnych kultur. Wreszcie, coraz bardziej rozszerza się zjawisko marginesu społecznego. Wychodzenie poza społecznie akceptowaną rolę społeczną (np. praca zawodowa kobiet, partnerskie małżeństwa), które kiedyś należało do „dewiacyjnej” odmiany uniwersum, obecnie staje się konkurencyjną definicją rzeczywistości wobec tradycyjnego pojmowania ról płciowych. Rozszerzanie się marginesu powoduje z kolei niejednorodność efektów socjalizacji, gdyż jednostki o nowej tożsamości wytwarzają wzory socjalizacyjne zgodnie z kontrdefinicją rzeczywistości i tożsamości¹.

Wymienione wyżej symptomy zmiany w życiu społecznym prowadzą nieuchronnie do przekształcenia systemu ról płciowych. Jednak dotyczą one bardziej całości życia społeczeństwa niż zmian w indywidualnych koncepcjach roli i sposobach jej pełnienia. O tym aspekcie systemu ról społecznych najpełniej wypowiada się interakcjonizm symboliczny. Aby nastąpiło scalenie jednostki z rolą, co jest warunkiem stabilności systemu ról, musi istnieć harmonia między strukturalnymi nakazami roli, dyspozycjami osobowościowymi oraz koncepcją roli jednostki. Wówczas jednostka tak dalece stapia się ze strukturą roli, że strukturalne potrzeby, dążenia i wartości stają się jej osobistymi wartościami i potrzebami. R.H. Turner (za: Szmatka 1989, s. 206–207) przytacza 11 różnych warunków, których spełnienie umożliwia utożsamienie się jednostki z rolą. Jeśli czynniki te odnieść do utożsamienia się jednostki z jej rolą płciową, to okaże się, że co najmniej pięć z nich utrudnia ludziom scalenie się z kobiecą bądź męską rolą w jej obecnym kształcie, na który wciąż mają wpływ tradycyjne stereotypy. Należą do nich:

- 1) możliwość wyraźnego zdefiniowania roli: treści (schematy) ról płciowych nie mogą być ściśle i wyraźnie określone, ponieważ obejmują niemal całokształt funkcjonowania człowieka, jako że poza działaniami określają jego osobowościowe dyspozycje (np. kobiety emocjonalne, mężczyźni racjonalni);
- 2) wysokie i zgodne oceny skuteczności roli: skoro same role płciowe są słabo zdefiniowane, trudno również ocenić jednoznacznie ich skuteczność;
- 3) duży stopień spolaryzowania ocen roli w kategoriach „korzystna-niekorzystna”: w przypadku ról płciowych istnieje duży relatywizm w tym względzie,

¹ Na przykład polskie feministki w swoich wypowiedziach przywołują takie sytuacje i wzory zachowań innych ludzi, które pozwoliły im zakwestionować „prawomocność” istniejącego systemu ról płciowych i zdobyć świadomość feministyczną (Graff 2001, s. 4-11, Malinowska 2001, s. 33-36).

ponieważ pełnienie ich zgodnie z wymogami strukturalnymi może być korzystne lub nie, w zależności od cech osobowościowych i celów życiowych jednostki (np. utożsamienie się z kobiecą rolą będzie korzystne dla kobiety poświęcającej się wychowaniu dzieci, a niekorzystne dla kobiety dążącej do sukcesów w sferze publicznej; scalenie się z męską rolą może być pozytywne dla mężczyzny silnego i ambitnego, negatywne – dla wrażliwego i słabego);

- 4) duży stopień spolaryzowania społecznej rangi roli oraz duży stopień uznania społecznego wiążanego z rolą: istnieje co prawda polaryzacja społecznej rangi roli męskiej (ważniejszej) i kobiecej (mniej ważnej), ale i w tym przypadku istnieje wiele sprzecznych ocen dotyczących i rangi, i uznania społecznego (np. dla jednych kobieta pełniąca tradycyjną rolę będzie kapłanką domowego ogniska czy Matką-Polką, dla innych kurą domową; dla jednych „macho” będzie ideałem męskości, dla innych osobnikiem prymitywnym);
- 5) duży stopień potencjalnej władzy przypisanej roli: ten czynnik może sprzyjać jedynie utożsamianiu się mężczyzn z rolą męską, natomiast utrudnia kobietom scalenie się z rolą kobiecą.

Oprócz czynników, które utrudniają jednostkom scalenie się z rolami płciowymi w tradycyjnym systemie ról płciowych, istnieją w klasyfikacji R.H. Turnera uwarunkowania, które mogą ułatwiać ten proces, a tym samym stanowić czynnik oporu wobec strukturalnej zmiany ról płciowych. Do nich należą:

- 1) mało elastyczne powiązanie aktorów z poszczególnymi rolami: do kobiecych bądź męskich ról człowiek jest przypisany z racji swej płci biologicznej i społecznej, a więc jest z nią bardzo ściśle związany;
- 2) silna konfliktowość różnych ról jednostek: niewątpliwie istnieje konflikt między tradycyjnymi rolami płciowymi a innymi, pełnionymi przez jednostkę (np. w przypadku roli kobiecej – z rolą pracownika, dyrektora, polityka; w przypadku męskiej – z rolą czulego kochanka czy ojca);
- 3) duży stopień trudności odgrywania roli: ten czynnik jest niejednoznaczny, ale można sądzić, że odgrywanie roli płciowej nie jest łatwe, gdyż uwzględnia ona tylko jeden wymiar wielowymiarowej osobowości; ponadto role płciowe przenikają wszelkie sfery aktywności człowieka, co powoduje trudności z „wyłączeniem” stereotypów płciowych w relacjach człowiek-człowiek;
- 4) duży stopień identyfikacji członków grupy z osobą pełniącą daną rolę: możemy uznać ten warunek jako czynnik oporu, odwołując się do wczesnej socjalizacji ról płciowych; pierwszymi nosicielami wzorów ról są bowiem rodzice, z którymi dziecko łatwo się identyfikuje;
- 5) duży stopień zażyłości między daną jednostką a grupą społeczną: ten aspekt ról płciowych ma związek głównie ze środowiskiem rodzinnym, w którym stopień intymności jest bardzo duży, a jednocześnie sposób pełnienia ról płciowych ma istotniejsze znaczenie niż w innych obszarach życia społecznego.

Problem internalizacji ról społecznych wiąże się nie tylko z czynnikami ułatwiającymi lub utrudniającymi scalenie roli z jaźnią, ale także z konfliktami w zespole ról. W złożonym społeczeństwie, a takim jest niewątpliwie to, w którym

żyjemy, człowiek pełni różne role, co powoduje napięcia i wewnętrzne konflikty. Wydawałoby się, że taka sytuacja powinna prowokować do strukturalnych zmian ról, które niwelowałyby sprzeczności między poszczególnymi rolami. Okazuje się jednak, że proces ten nie jest łatwy z uwagi na istnienie strukturalnych i indywidualnych mechanizmów redukcji napięć w zespołach ról. J. Szmatka (1989, s. 212–217) wymienia osiem takich mechanizmów, m.in. *przypisywanie nierównej ważności statusom poszczególnych ról bądź naciskom płynącym ze strony partnerów* (w przypadku kobiet jako ważniejszy uznaje się aspekt rodzinno-domowy, w przypadku mężczyzn – działań zawodowych i publicznych), *zmniejszanie zespołu ról* (np. rezygnacja kobiet z pracy zawodowej na czas wychowywania dzieci bądź rezygnacja z zakładania rodziny na rzecz kariery; mała ilość czasu poświęcanego dzieciom przez pracujących ojców), *przenoszenie pewnych obowiązków na inne osoby* (np. włączanie się mężów i innych członków rodziny aktywnych zawodowo kobiet w prowadzenie domu i wychowywanie dzieci; korzystanie z sieci usług odciążających kobiety – żłobki, przedszkola, pralnie, zakłady gastronomiczne itp.), *ograniczanie stosunków ról* (ucieczka w prywatność, brak zaangażowania w sprawy szerszego środowiska) czy wreszcie *budowanie barier przeciwko nowym obowiązkom* (np. w przypadku aktywności kobiet na rynku pracy – praktyki dyskryminacyjne ograniczające ich możliwości, a tym samym skazujące na zajmowanie się domem). Tak więc wszystkie te mechanizmy mają zastosowanie również w przypadku napięć wynikających z jednoczesnego pełnienia ról płciowych oraz innych ról społecznych i prawdopodobnie stanowią jeden z czynników oporu przeciw redefinicji ról płciowych. Redefinicja schematów czy treści ról wymaga bowiem zmiany własnej tożsamości, a nie jest to zabieg ani łatwy, ani przyjemny. Jak pisze R. Linton (1975, s. 29, 110), jednostka, która przeszła pomyślnie proces socjalizacji, nie jest świadoma wielu ograniczeń nakładanych na nią przez społeczeństwo, a reakcje nawykowe oszczędzają energię i zmniejszają napięcia emocjonalne. Przyjrzenie się wszystkim osobowościowym konsekwencjom, związanym z pełnieniem różnych ról zgodnie z normatywnymi nakazami oraz podjęcie działań zmierzających do świadomego, a nie nawykowego kierowania własnym życiem, wymaga dużego wysiłku. Nic dziwnego, że wiele osób woli raczej stosować mechanizmy pozwalające im jakoś godzić sprzeczności zespołu ról niż podjąć radykalne kroki, zmieniające ich własną koncepcję roli (Miluska 1990, s. 131–132). Jednak im więcej jednostek angażuje się w świadomie podjęty proces redefiniowania koncepcji ról płciowych, tym większa szansa, że nastąpi zmiana istniejącego *status quo*.

O tym, że nieuniknione jest angażowanie się coraz większej liczby członków społeczeństwa w proces stopniowego przekształcania społecznego zasobu wiedzy związanego z systemem ról płciowych, przekonuje intensywność rozwoju społecznego w innych sferach. J. Szczepański (1963, s. 217–219) ujmuje rozwój społeczny jako zmiany, które powodują wzbogacenie i zróżnicowanie elementów układu lub stosunków między nimi. Rozwój wzbogaca stosunki między ludźmi, systemy kulturowe, naukę i technikę, instytucje, rozszerza możliwości zaspokojenia po-

trzeb jednostkowych i zbiorowych. Autor wymienia sześć czynników wywołujących rozwój, do których należą: (a) *zmiany w podstawach przyrodniczych życia społecznego*, (b) *zmiany w metodach produkcji*, (c) *zmiany w kulturowych podstawach życia społecznego, przeniesione z innych zbiorowości*, (d) *zorganizowane, reformatorskie ruchy społeczne*, (e) *wprowadzenie nowego ustawodawstwa pod wpływem różnych grup nacisku*, (f) *kumulacja zmian wywołanych zróżnicowaniem i dążeniami jednostek*. Gdy weźmiemy pod uwagę system ról płciowych, to możemy stwierdzić, że zaistniały wszystkie czynniki, prowadzące do jego zmiany:

– Zagrożenie środowiska naturalnego, wynikające z realizacji „męskich” wartości i zwrot ku wartościom „kobiecy”, wyrażającym się w ruchach ekologicznych. Kontrola nad płodnością, uzyskana dzięki rozwojowi medycyny (szerokie możliwości antykoncepcji), czyniąca macierzyństwo bardziej wyborem niż koniecznością.

– Rozwój technologiczny, który powoduje dominację intelektu nad siłą fizyczną w sferze pracy zawodowej. Tym samym dawne uzasadnienia, że to mężczyźni z racji większej siły mają zajmować się pracą zawodową, upadają, skoro w niewielu przypadkach wymaga ona mocnych mięśni.

– Współczesna nauka nie potwierdza wcześniejszych uprawomocnień zróżnicowania ról płciowych. Na przykład generalnie przyznaje kobietom równe z mężczyznami możliwości intelektualne (zob. np. Brannon 2002, s. 124–150) czy zwraca uwagę na negatywne dla zdrowia psychicznego konsekwencje tłumienia emocji, charakterystyczne dla tradycyjnej roli męskiej (np. Jasiołcki 1990, s. 165–181). Dzięki rozwojowi antropologii kulturowej okazało się, że definicje męskości i kobiecości mogą być odmienne w różnych społeczeństwach (Mead 1986). Doskonalenie środków masowego przekazu i środków komunikacji umożliwia poznawanie i przenoszenie z innych społeczeństw różnych wzorów zachowań, nowych interpretacji ról płciowych (zob. np. Melosik 2002) czy rozwiązań prawnych dotyczących płci (jak to się dzieje na przykład w Polsce w związku z aspirowaniem do Unii Europejskiej).

– Rozwój ruchów reformatorskich, m.in. emancypacyjnych i feministycznych, dzięki którym stopniowo zmienia się kształt prawny, obyczajowy i świadomościowy w wielu społeczeństwach (zob. np. Gontarczyk 1995, Ślęczka 1999, Tong 2002).

– Zmiany w ustawodawstwie polegające na przyznawaniu w coraz większej liczbie krajów równych praw kobietom i mężczyznom oraz przepisy zabezpieczające przed dyskryminacją płciową (zob. np. Grabowska (red.) 2002; Dijkstra, Planęga (red.) 2003).

– W sferze świadomości – przechodzenie od orientacji kolektywistycznych do indywidualistycznych (zob. Reykowski 1990, s. 17–25), co sprzyja większej dbałości o indywidualne potrzeby, nastawieniom hedonistyczno-konsumpcyjnym, ale też wzrostowi potrzeb samorealizacyjnych. Zwiększanie się samoświadomości ludzi, m.in. dzięki upowszechnianiu się edukacji na wyższych poziomach. Coraz powszechniejszy udział kobiet w sferze publicznej – pracy zawodowej i działalności społeczno-politycznej (zob. np. Siemińska 1990, Reszke 1991, Domański 1999).

Tak więc kierunek zapoczątkowanej już transformacji systemu ról płciowych jest wyraźnie określony, a sama zmiana wydaje się nieuchronna. Obecny etap można uznać za okres pewnej dezintegracji systemu ról płciowych (w wymiarze makrospołecznym – w zakresie ich społecznie określonych treści; w wymiarze indywidualnym – w tworzeniu przez ludzi osobistych koncepcji ról). O tym, jak długo będzie trwał ten etap, zanim nie nastąpi ostateczna dekonstrukcja patriarchy, współdecydują w dużej mierze te kręgi społeczne, które mają największy wpływ na stan świadomości społecznej: naukowcy, politycy, mass media, instytucje religijne, nauczyciele i wychowawcy. Jednakże analiza ich roli w tym procesie wymaga odrębnego opracowania.

BIBLIOGRAFIA

- Bem S., *Męskość – kobiecość. O różnicach wynikających z płci*, GWP, Gdańsk 2000.
- Berger P. L., Luckmann T., *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, PIW, Warszawa 1983.
- Brannon L., *Psychologia rodzaju. Kobiety i mężczyźni: podobni czy różni*, GWP, Gdańsk 2000.
- Chetwynd J., Oonagh H., *Introduction*, [w:] J.Chetwynd, H.Oonagh (eds.) *The Sex Role System. Psychological and Sociological Perspectives*. Henley and Boston: Routledge & Kegan Paul, London 1978.
- Dijkstra A. G., Plantega Janneke (red.), *Ekonomia i płęć*, GWP, Gdańsk 2003.
- Domański H., *Zadowolony niewolnik idzie do pracy*, IFiS PAN, Warszawa 1999.
- Gontarczyk E., *Kobiecość i męskość jako kategorie społeczno-kulturowe w studiach feministycznych*, Eruditus, Poznań 1995.
- Grabowska M. (red.), *W drodze do Unii Europejskiej*, Fundacja im. Heinricha Bölla Przedstawicielstwo w Polsce, Warszawa 2002.
- Graff A., *Świat bez kobiet. Płęć w polskim życiu publicznym*, W.A.B., Warszawa 2001.
- Hałas E., *Społeczny kontekst znaczeń w teorii symbolicznego interakcjonizmu*, KUL, Lublin 1987.
- Jasiecki M., *Role związane z płęcią a wzorce otwartości interpersonalnej*, Przegląd Psychologiczny, 1990, nr 1.
- Linton R., *Kulturowe podstawy osobowości*, PWN, Warszawa 1975.
- Malinowska E., *Kobiety i feministki*, Kultura i Społeczeństwo, 2001, nr 2.
- Mead M., *Trzy studia, t.3: Płęć i charakter w trzech społecznościach pierwotnych*, PIW, Warszawa 1986.
- Melosik Z., *Kryzys męskości w kulturze współczesnej*, Wolumin, Poznań 2002.
- Miluska J., *Zmiana, konflikt ról a kryzys tożsamości człowieka*, Kwartalnik Pedagogiczny, 1990, nr 4.
- Parsons T., *Struktura społeczna a osobowość*, PWE, Warszawa 1969.
- Parsons T., *Szkice z teorii socjologicznej*, PWN, Warszawa 1972.
- Reszke I., *Nierówności płci w teoriach*, IFiS PAN, Warszawa 1991.
- Reykowski J., *Ukryte założenia normatywne jako osiowy składnik mentalności*, [w:] J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*, Nakom, Poznań 1990.
- Siemieńska R., *Płęć. Zawód. Polityka. Kobiety w życiu publicznym w Polsce*, UW, Warszawa 1990.
- Szczeptański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1963.

- Szmatka J., *Małe struktury społeczne. Wstęp do mikrosocjologii strukturalnej*, PWN, Warszawa 1989.
- Ślęczka K., *Feminizm. Ideologie i koncepcje społeczne współczesnego feminizmu*, Książnica, Katowice 1999.
- Tong R. P., *Myśl feministyczna. Wprowadzenie*, PWN, Warszawa 2002.
- Turner J. H., *Struktura teorii socjologicznej*, PWN, Warszawa 1985.